

Микола БИТИНСЬКИЙ

Українські військові прапори й корогви

(ІСТОРИЧНИЙ НАРИС)

У зв'язку з недавніми актуальними суперечками про барви українського державного прапора досить часто в українській пресі, а ще частіше і в усних дискусіях, порушувалося питання й українських колишніх військових прапорів, на які нібито спирається історична традиція вживання жовто-блакитно чи блакитно-жовтих барв.

У цій справі не раз забирали голос і наші вояки, поклонючись на історичні, літературні або речеві пам'ятки щодо новітніх і давніх військових прапорів, сягаючи при тому й давніх часів козащини чи і ще давнішої княжо-дружинної доби.

В цих дискусіях, звичайно, згадувалося переважно блакитно-жовті кольори українських військових історичних прапорів, що їх вживання позначалося ніби вже від найдовших часів.

І власне через те, що цього важливого питання чіплялися здебільша люди нефахові або просто безоглядні ляїки, то, зрозуміло, що в їх різних твердженнях і трактуванні важливих військових знаків виникло чимало грубих помилок і плутанини, які дуже сильно затуманоють питання барв військових наших прапорів. Щоб до певної міри розвіяти цей туман й очистити, взагалі, всю цю справу від усяких фантастичних уявлень, неправдивих пояснень, подаємо коротку геральдичну розвідку про українські військові прапори, який то справді вони мали вигляд у нашому історичному минулому.

I. КНЯЗІВСЬКА ДОБА

На основі студій життя й побуту українського війська давніх часів дається пізнати, що вже в княжо-дружинний період українського народу такі важливі й необхідні військові знаки, як прапори, були в постійному і частому уживанні. Правда, ніяких речових пам'яток тих знаків до нас не дійшло. Натомість, в достатній мірі залишилося іншого документального доказового матеріалу, за яким цілком певно можна судити про форму й кольори тодішніх князівських прапорів і значків. Це, передовсім пам'ятники писемні: літописи, хроніки, біографії та твори поетичні — українські і чужомовні, а також графічні, рисункові, які зафіксували вигляд тих прапорів, що ними колись користувалися князівські дружини чи городське або земське ополчення.

Із різних пам'яткових рисункових джерел пізнаємо насамперед, що форма українських найдавніших прапорів X-XII стол. була трикутна, клинового видовженого вигляду. Таку ж клинову форму мали й тодішні військові значки, себто прапорці малого розміру, що їх уживала кіннота на своїх списах. З тих же малюнків видно, що ті прапори і значки були переважно однокольорові, себто мали полотнищеву площу суцільну і рідко коли розбиту якимсь малюнком іншого кольору. Такі ось малюнки наших військових прапорів можна, прикладом, бачити у літературних творах — Несторового «Життя св. Бориса і Гліба», в болгарських і візантійських хроніках тощо, а головню на великому так званому «Кенігсберзькому Літопису» і на «килимі королеви Гертруди», на яких жваво і реалістично представлено сцени з життя княжих українських дружин. (Малюнки з указаних джерел репродуковано в нових книжках історії України — Грушевського, Аркаса, дещо в Дорошенка, а найбільше в «Історії Українського Війська», вид. Тиктора).

Трикутна форма прапорів відома не тільки в українців, але в інших народів від найдавніших часів. На вибір саме такого клинового вигляду полотнища впливало, очевидно, в найбільшій мірі бажання зробити вільний кінець прапора легким через зменшення матеріалу, з якого він зроблений у порівнянні з кінцем хребтовим при держаку. У такому вигляді клиновий прапор набув біль-

шої здібності вільно «пливати» в повітрі і «струмитись», ніж полотнище тяжчої форми — чотирикутної.

Трикутна форма прапорів полотнищ, переважно військових, особливо поширена була у східних народів-іздців, які залюбки клиновими значками прикрашували свої списи. Можна припускати, що під певним впливом східних сусідів, степових вершників — арабів, болгарів, хозар, а ще раніш, можливо, і давніх скитів та савроматів, твердо прицепилося уживання клинових прапорів серед української кінноти та війська взагалі. Що значний вплив степового сходу на українські військові відзнаки був великий вплив степового сходу, видно ще і з іншого прикладу, а саме: вершки прапорів держаків у княжого дружинного війська прикрашувалися часто кінськими хвостами чи гичками кінської гриви, як це було також віддавна у звичу азійських, тюркських та монгольських народів. Із цих кінських волоссяних прикрас на списках пізніше розвинулися такі особливі військові відношення відзнаки, як бунчуки у тюрків і бунчужні корогви у монголів. Найяскравішим і досконалим прикладом цих останніх може служити чотирихвостна бунчукова корогва Чингіс-Хана.

Такі ось кінський хвіст чи грива на вершці списа під лезом наконечника фігурують на згаданих уже малюнках українського війська у стародавніх наших пам'ятках. Згадують такий волоссяний наверхник і деякі літературні твори давньої князівської доби; в них такий волоссяний значок на держаку прапора названо «чілкою», як, прикл., в поетичному «Слові о полку Ігоревім» похилились, мовляв, «білая чілка й червона хоругов»...

Отже, коли ті чілки на списках українських вояків були безсумнівним наслідуванням вояцьких знаків степового сходу, то справді можна припускати, що і клинова форма прапорів в українському війську засвоїлася і розповсюдилася не без сусідського східного впливу. В дальшому бігові століть клинову форму військових прапорів почала скрізь у світі витискати поступово з ужитку форма чотирикутна, яка при кінці середньовіччя опанувала країни західноєвропейської і східноєвропейської культури.

Чотирикутна видовжена чи квадратована форма прапорівого полотнища також дуже давня й її вживали вже стародавні греки, римляни і деякі народи Азії в Месопотамії та народи Північної Африки.

Зразковим прототипом пізніших чотирикутних прапорів, а переважно чотирикутних корогів, був воєнний знак легіонів у вигляді квадратового полотнища, завішеного на перекладину бойової (aquila, т. зв. «vexillum»).

На такому римському прапорі чи, власне, корогві, були виписані літери SPQR (Senatus Populusque Romanus) за часів республіки. За часів царства, від Костянтина Великого починаючи, розмір такої корогви значно збільшився, і на цьому виписувалися вже імена імператорів або вміщувався знак хреста на пам'ять перемоги християнства. Така корогва з хрестом так і звалася «корогово перемоги» — labagum. Одночасно «labagum» від 312 р. по Христі став і державним візантійським знаменом-прапором. В дальшому часі раннього середньовіччя полотнища візантійських державних корогів прикрашувались уже й геральдичними двоголовими орлами.

Власне через те, що конструктивно прапор став перетворюватися на корогву, полотнище якої обтяжувалося літерами, релігійними емблемами або геральдичними фігурами, то й форма прапора мусіла стати тяжчою, стабільнішою, щоб на своїй площі, як на певному тлі, відгідніше відбивати назовні образи емблем і фігур. Такою відповідною для тих корогів формою і могла бути лише форма чотирикутника, яка для того ще й на держак завішувалася прямовисно. Така стабільна площа і правила

за найвидгнішій просторовий підклад для вміщування на ній різнородних образкових знаків. Ось чому саме чотирикутна форма коро́гов, а пізніше також і новітніх прапорів так міцно закріпилася і поширилася на весь світ.

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Коро́гва досягла особливого, притаманного їй розвитку в середньовіччі у середовищі європейського лицарства, що винесло свій гербовий нащитний знак на полотнище. Через те ж, що полотнище прикріплювалось часто до бойового списа, то і коро́гва дістала інше прикріплення до держака (а саме — стала вона завішуватись не прямовисно, а бічним способом). Так і постала нова справжня коро́гва, себто полотнище зі знаком, прикріплене бічним хребтом до держака. Від цього, по суті, виникла у слов'ян і сама назва «коро́гва», «хоругов», від слова «хор», «гора» — високе місце, що розумілось як винесений догори знак або герб, несений горою.

У середньовіччі й у колах лицарства коро́гва знов зворотним способом стала перетворюватись на кількоколіровий прапор, коли на полотнищах, замість фігурних знаків, стали позначатись лише їх кольори — найчастіше барви гербової нащитної фігури та її тла, себто барви щита. При тому, однак, чотирикутну коро́г'яну форму і в модерних кількоколірових прапорах збережено непорушно. (Тоді, щоправда, лицарі сполучали часто у своїх прапорах обидві традиційні форми — старовинну клинову і нову чотирикутну, при чому на полотнищу чотирикутному при держаку, звичайно, уміщувався геральдичний знак, а полотнища клинові, іноді кількістю аж до трьох й іншої барви, причеплювались до вільного кінця коро́гви, як френзлі).

Така чотирикутна форма коро́гов і прапорів під впливом Візантії та лицарського Заходу стала при кінці княжої доби, себто від XIII–XIV віку, засвоюватись міцно і на Україні. Такі форми коро́гви зустрічаються в тогочасних малюнкових пам'ятниках, передовсім в ілюстрованих до описів літописних і на княжих печатках.

У давній княжій Україні військові прапори і коро́гви називалися стягами від староварязького слова «stang» — держак зі знаком. (Первісно такі «станги» з фігурними знаками, а пізніше з полотнищами уміщувались на човнах вікінгів).

Українські стяги привішувались до держака подвійним способом: і прямовисно на перекладину держака, й одним бічним «хребтовим» кінцем полотнища безпосередньо на держак. На перекладину держака, звичайно, завішувалися великі тяжкі полотнища переважно з релігійними образами, а на держак хребтом прикріплювалися легкі полотнища менших розмірами прапорів і коро́гов.

Залишається ще дослідити важливе питання кольорів давніх княжих стягів-прапорів і коро́гов. Дехто, як ми вже згадували на початку цієї статті, хибно уявляє собі й голосливо твердить, що вже в найдавнішій добі нашої історії виникли й закріпилися жовто-сині чи синьо-жовті прапори, які дали в дальшому підставу для наших національних барв. Але такі твердження не мають жадних фактичних підстав. Навпаки, як літописні, так й літературні найстарші пам'тки ніде не згадують про давні воєнні прапори в жовто-синій комбінації.

Синій колір у сполуці з білим вперше згадується в літописах не раніше XII ст. на прапорі Суздальського князя Андрія Боголюбського; пізніше, десь уже аж на початку століття XV-го синій колір щита з жовтим (золотим) левом згадується у земському гербі Галичини, у так зв. «Ролі маршальській». Скільки ж земський герб Галичини постав з княжою знаку галицьких князів Даниловичів, який, очевидно, польські королі пізніше затвердили у первісних барвах, то доводиться припускати, що, можливо, і родова коро́гва тих князів десь уже в XV ст. була синя.

Однак з цього ніяк не можна виводити якоїсь особливої традиції для масового уживання синів і жовтих барв на всіх коро́гвах і прапорах князівських часів.

Галицька князя синя коро́гва з жовтим гербовим знаком на ній, згідно зі звичаями того лицарського часу, була лише окремим епізодом, як такими льокальними епікладами були в інших барвах родові коро́гви інших українських князів. За тих часів на лицарській родові гербові коро́гви уживалося різних кольорів. Із таких окремих епізодів неможливо вивести якогось загального правила.

Крім різнорідних родових княжих коро́гов, існував ще в українському князю війську від найдавніших часів і особливий рід загально, завжди і скрізь уживаних прапорів-стягів бойових, суто воєнних. Були ті стяги власністю всього українського війська, були бойовим знаком і самих князів, а також воєнним і національним знаком усього українського народу князівської доби. Саме про такі військові стяги залишилося повно згадок в літописних і літературних пам'тках тієї доби. Барва тих українських військових стягів була червона.

Взагалі, треба постійно мати на увазі, що у багатьох народів Європи, Азії й Африки від сивої давнини червона барва була бойовою, спільним ніби воєцьким бойовим знаком. У тих старовинних народів червоний колір пишався найчастіше на щитах, списках, киреях, воєцьких прикрасах і зброї, на кінській зброї тощо. Червоний колір панував і на полотнищах бойових прапорів, військові коро́гов, значків, на прапорових держакках тощо. Варто згадати, що і прообраз пізніших прапорів, бойове знамено римських легіонів, і візантійська царська «коро́гва перемоги», labarum, були яскраво червоного кольору.

Поруч з червоним найчастіше у військах багатьох народів уживався ще колір білий, головню також на прапорах і коро́гвах. Ці кольори віддавна набули звичайно, і свою особливу символіку на підставі тих здорових вражень, по аналогії, які вони природно викликали. Так, червона барва нагадувала собою кров, що лялася у боротьбі, а тому той колір, як кривавий, і став символом змагання, бою, а прапори в тій барві стали бойовими знаками. Подібно й барва біла, що пригадувала собою сніг і викликала враження чогось чистого й спокійного, стала символом чистоти й незайманості. Але, крім своєї глибокої і справді дуже виразної символіки, червоний і білий кольори досягли такої виняткової популярності у військовому середовищі ще й через надзвичайну зручність у практичному застосуванні, бо по суті ці два кольори найвизрашніше можна бачити у далекому просторі.

Отож, немає нічого дивного, що й українське військо давніх княжих часів уживало також червоного кольору, як бойового, і що переважно у цій барві споруджувало свої воєнні стяги й коро́гви. Справді, на згадуваному вже кенігсберському килимі королеви Гертруди клинові прапори українських княжих дружин X–XII віків представлені червоними, так само, як і воєцькі їхні щити. Червоні ж стяги й червоні щити згадується також і в наших літописах. Особливо цікавий опис звичайного порядку бою знаходиться в галицько-волинському літописі. Там відмічено, що перед початком бойових дій при ставці князя підносився й закопувався великий бойовий червоний стяг, який мав стояти до кінця бою. За такий стяг, звичайно, зводилася запекла боротьба, бо ворог намагався опанувати центральне місце й підрубати та повалити стяг, що означало б його перемогу. Такий же стяг підносився перед боем і з боку ворога, і навколо того стягу велася так само завзята боротьба. Стяг переможця якийсь час і після бою залишався і мав на знак того, що він опанував поле бою.

Червона барва, як українська стара бойова, згадується ще й у «Слові о полку Ігоревім», як барва червоних щитів воїв Ігоря, що на ті щити «брешуть лисиці» або, що ними дружина Ігоря «поле перегородила». Згадується там також і «білая чілка, червона хоругов»... Червоний колір, як український бойовий, головню на стягах, утримував й за литовських часів. Наприклад, в описі бою під Грюнвальдом 1410 р., в якому брало участь українське й білоруське лицарство, відзначено, що руські полки прийшли з численними червоними коро́гвами, на яких було

відображено св. Юрія Переможця. Червоний колір пишався за часів литовсько-української державності і на корогві Київського князівства з відображенням на ній давнього знаку Київщини св. Архистратига Михаїла.

Таким чином, опираючись на всі вищезазначені факти, легко прийти до простого висновку, що стародавні наші стяги княжої дружинної доби були, без сумніву, червоні за прикладом інших народніх таких же червоних військових прапорів того часу, коли червона барва взагалі вважалася ще за спільну для всіх воєнків, **бойову**.

КОЗАЧЧИНА

В добу Козаччини, від кінця XV по кінець XVIII ст., аж до скасування Гетьманату й Запоріжжя, українські військові прапори і корогви відзначаються більшим у порівнянні з князівським періодом багатством форм і кольорів. Тогочасна доба, в якій пишно розвивалось барокове мистецтво, у значній мірі вплинула й на зовнішній вигляд тодішніх прапорів, а передусім корогв, полотнища яких використовувались, як догідне тло для уміщення різнобарвних багатих знаків і прикрас.

Композиційне багатство корогвяних оздоб вимагало більшої площі полотнища, і тому в ті часи помітне передовсім значне збільшення розмірів корогв, а за ними й розмірів прапорів. Прапори й корогви прикріплюються до держаків переважно бічним хребтовим способом і досягають великості 2-ох метрів довжини при відповідній пропорційній ширині, а то й більше.

Козацька доба залишила також значну кількість матеріальних і писемних пам'яток, з яких можна мати докладну уяву про те, який саме вигляд мали тогочасні військові наші прапори, корогви, значки і т. д.

Найбагатшим джерелом таких матеріальних документів служили ще до 1-ої світової війни численні музеї на Україні, в Московщині та в Польщі, де переховувалися давні козацькі й запорозькі знакові клейноди та інші військові реліквії. З них особливо багаті були такими цінними збірками Ермітаж у Ленінграді, Збройна палата в Москві, державні й приватні музеї у Кракові, Варшаві, Києві, Полтаві, Чернігові, Кам'янці-Подільському та інші, а передовсім музей Поля у Січеславі та Військовий музей в Катеринодарі на Кубані. Крім того, майже кожна старовинна козацька церковця на Україні, переважно на терені колишньої Гетьманщини, була добрим місцем схову якихось давніх козацьких реліквій, а тому часто — прапорів або корогв.

Із пам'яток писемних, що в них згадуються більш-менш докладно чи побіжно полотнищеві відзнаки Козаччини, найпомітніше вибиваються старовинні козацькі літописи, капітальна історія запорозьких козаків акад. Яворницького, історичні твори Стороженка, розвідки Крип'якевича, історії Українського Війська видання Тиктора та численні статті й замітки різних авторів, друковані в журналі «Киевская Старина» протягом десятиліт.

Досліджуючи по вищезазначених документальних літературних матеріалах козацькі й запорізькі полотнищеві знаки й порівнюючи їх з такими ж знаками княжої доби, зауважуємо деякі значні зміни в їх площинній формі. Колишня архаїчна й клясична клинова форма князівських прапорів у добу Козаччини зникає в роді прапорів і корогв та затримується лише в малих значках, на списках кінноти або подекуди ще на значках, як відзнаці дрібніших військових формацій. У більших же полотнищах чистий клин не зустрічається. Натомість іноді трапляється він у зміненому дещо вигляді, а саме має на вільному кінці розтин до половини своєї довжини і роздаюється наче б на два френзля. Так само й чотирикутне полотнище часто змінюється тим способом, що на кінці його вирізується клин, утворюючи вгорі і внизу ніби два френзлі. Та найбільш розповсюджена все таки залишається звичайна чотирикутна форма у корогвах,

і в прапорах, розмір яких, як було вже згадано, дуже побільшився.

Козацька доба в еволюції зовнішнього вигляду прапорів характеристична ще й тим, що в ній з'явилась і цілком нова форма т. зв. «скошених» чи «скісних» полотнищ корогв. Такі полотнища скошувались, зрізувались згори донизу чи навпаки (рідше) і становили прямокутну трапецію. Прямокутною частиною полотнища прикріплювалось хребтом до держака, залишаючи вільними свої коротший і довший кінці. Зразком прикладом такого скошеного у вигляді трапеції полотнища може служити корогва Домонтовської сотні XVIII ст., малюнок якої часто репродукується. (Прик.: Ілюстрована Історія України М. Грушевського. Вид. Київ-Відень).

Поруч з різною формою українське козацьке й запорозьке військо сильно також різноманітило й кольори корогв, прапорів, прапорців і значків. Однак, все таки й за цієї ще доби, особливо за першої її половини, домінуючим і надалі залишається клясичний бойовий колір червоний або білий, і ці барви переважають на багатьох козацьких та запорізьких корогвах і значках.

Із студій пам'яток Козаччини можна зробити загальний висновок, що полотнищеві відзнаки лгцарства запорозького барвами і виображеннями де в чому трохи відрізнялися від корогв і прапорів сучасного йому козацтва городового полкового. Найперше — запорізькі козаки деяких корогв, що з'являлися головною частиною їх військових клейнодів, самі здебільша не творили, а користувалися такими, які дарували їм їхні протектори — польські королі, московські царі та інші. Тому ці корогви були різних барв і мали різні, часто чужі й не властиві козацтву зображення. Наприклад чужоземні герби, вензелі, тощо. Історик Нової Запорізької Січі Скальковський згадує про старе січове знамено рожевого (очевидно, малинового) кольору з білим орлом — подарунок польських королів. Відома також й інша, темночервона з білим орлом, корогва на Січі, подарована лицарству від короля Володислава IV. Від російських царів і цариць мали запорозьці подарунком корогви червоної, блакитної, білої, або золотавої барв з російським орлом. Навіть цісарі німецькі у стосунках із січовиками дарували їм свої прапори з цісарськими черно-жовтими барвами або золоті (жовті) корогви з чорними орлами. В козацьких літописах згадується такі цісарські прапори, привезені на Січ висланцем до козаків Лясогою в XVII ст. Козаки ж із Задунайської Січі приймали подібні подарунки турецьких султанів — червоні прапори із зображенням півмісяця.

Але бувало, що й самі запорозьці споруджували собі власні прапори й корогви, особливо перед якимсь значнішим морським або сухопутним походом. Одна з таких великих корогв — червона з виображенням козацького корабля — переховувалась у Петроградському Ермітажі. Мали запорозьці і ще одну велику свою Січову корогву червону з виображенням з одного боку св. Архистратига Михаїла, а з другого — білого хреста в оточенні небесних світил: сонця, місяця й зірок (малюнок у Бошляна).

Для менших військових наземних відділів чи куренів запорозькі вживали корогв малинового кольору з виображенням небесного опікуна українського війська св. Архангела Михаїла чи хреста, а для морських формацій мали січовики білу корогву з образом їх водяного покровителя св. Чудотворця Миколи. Крім того, запорозьці любили вживати у великій кількості малих прапорців і клинових значків на списках, у вартівнях, в похідних і бойових таборах тощо. Ті значки і прапорці були переважно червоного або білого кольору. Малі значки на Січі затикали на могилах при надгробних хрестах: для молодих значок був червоний, а для січових дідів — білий. Чудові зразки давніх січових курінних корогв, прапорців і значків, як також подібних клейнодів козацтва Чорноморського Війська у великій кількості зберігалися по місцевих музеях Січеслава, Севастополя й Катеринодара.

(Далі буде)

Микола БИТИНСЬКИЙ

Українські військові прапори й корогви

(Закінчення)

ГОРОДОВЕ КОЗАЦТВО

Ще більшою різноманітністю барв і виображень своїх полотнищевих знаків пишалось українське козацтво городове. Воно ще в більшій мірі як запорожці, кохалося у розкішних корогвах, прапорцях і численних значках. Від уряду гетьмана почавши, ще й кожний полк, а в ньому сотні й курені мали свої окремі корогви та значки й відповідні при них служби — генерального, полкового і сотенного хорунжих та значкових. Велика кількість прапорів і корогвів у козацтва сприяла, очевидно, тому, що вони споруджувались у різних відмінних барвах і формах, хоч назагал і там переважав, звичайно, колір традиційний, бойовий-червоний.

До часів гетьмана Мазепи червоні козацькі прапори і корогви рішуче домінували над іншими. Тоді здебільша лише деякі окремі сотні, і ще рідше полки, дозволяли собі відступ від традиції, і творили корогви з інших барв, найчастіше білої, золотої, зеленої, або у сполуді цих барв із червоними. Писемні пам'ятки того часу, передовсім, звичайно, козацькі літописи, народні пісні тощо якраз саме і згадують про червоні прапори, корогви, червону козацьку китайку. Відомо ж бо, що козацтво у боротьбі з унією супроти єзуїтських й уніятських білих корогвів з латинськими релігійними написами здвигала свої специфічні червоні корогви з гаслом: «З нами Бог».

Козацькі літописці згадують ще й про червоний прапор гетьмана В. Хмельницького з виображенням його герба «Абданк», а також і про інший червоний прапор з образом Архистратига Михайла, який завжди був несений упарі з гербовим прапором гетьмана (про прапор Хмельницького див. окрему розвідку Крип'якевича). В іншому цікавому описі похорону гетьм. І. Мазепи козак Шербина згадує про численні червоні прапори й корогви, що виділялись серед інших і повівали над військом козацьким, яке брало участь у похоронній церемонії. На тих червоних корогвах також було виображення св. арх. Михайла або Хреста з одного боку і півмісяця з другого, як знак тодішньої, мовляв, дружби християнства з мусульманством.

ПРАПОРІ ПІСЛЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Від гетьмана І. Мазепи поступово починають заводитись у козацтва корогви сині чи блакитні з золотими або жовтими нашитими на них хрестами. Такі корогви, можливо, постали за Шведчини шляхом наслідування козацтвом шведських державних і військових прапорів, що мали на синіх полотнищах жовті хрести. З бігом часу подібні прапори із золотожовтими й синьоблакитними барвами стають дуже модні, і помазепинські часи залишили про них досить свідоків. У журналі «Киевская Старина» за 1890 р. подано один цікавий звіт полковника Полтавського полку Черняка про спорудження полкової і сотенних корогвів. У тому звіті сказано, що куплена була певна кількість блакитного лудану (матерії) на полотнища корогвів та відповідну кількість жовтого лудану на хрести («крижі») для них. Більше того, крім історичних музеїв у Києві, Полтаві, Чернігові, по деяких старовинних козацьких церквах Гетьманщини — в Сорочинцях, Миргороді і т. п. — ще донедавна від часів гетьманців П. Апостола та І. Скоропадського переховувалися козацькі полкові корогви з синіми полотнищами і золотими або жовтими прикрасами на них.

В тому ж журналі «К. С.» згадуються козацькі прапори ще й інших барв: наприклад, зелений прапор Миргородського полку або в описі спадщини гетьмана Розумовського. К. прапори білий і жовтий. В «К. С.» за 1890 р. подаються докладніше ще й інші властивості козацьких корогвів. Так щодо специфічних виображень на корогвах Гетьманщини, то усталився був навіть певний порядок, який вимагав, щоб на полкових і сотенних корогвах з

чільного боку завжди вміщувався т. зв. «національний герб» — козак з рушницею, а з другого боку — герб полку чи сотні. Зразком таких гербових корогвів може служити одна корогва, що знаходилась в музеї Церковного Археологічного Т-ва при Київській Духовній Академії: на одному боці світлосинього полотнища знаходився відомий козацький національний герб, а з другого — рука, що тримає золотий хрест. Також згадувана вже скошена корогва Домонтовської сотні Переяславського полку має на синьому полотнищі виображення герба козака з рушницею і з відповідною козацькою арматурою. (музей В. Тарнавського в Чернігові).

До цього можна б ще додати, що у козацтва, як і в запорожців, була своя власна жалібна барва червона або темночервона, кольору запеклої крові. Червоною китайкою накривали обличчя убитого чи померлого козака або труну його на похороні.

Отже, як бачимо, і в добу козащини в основному в полотнищевих знаках червоний колір залишився переважним, як колір давній, історично традиційний, бойовий. Але поруч нього поступово виникають, а під кінець козащини і міцно усталюються, ще й і інші барви прапорів і корогвів в Україні, бо збільшення чисельності різних військових формацій, натурально, вимагало різноманітності. З тих додаткових барв найбільш стали популярними біла та жовто-синя, себто сині полотнища з жовтими або золотими фігурами знаків і прикрасами.

ІІІ. НОВІТНІ ЧАСИ

З утратою Україною тієї державної самостійності, себто від часу скасування Гетьманщини і Війська Запорозького, помандрували по різних своїх і чужих музеях козацькі військові клейноди, а серед них й оригінальні розкішні прапори, корогви, значки тощо. Зрідка деякі старовинні козацькі корогви винятково продовжували своє чинне існування й у російських полках, перетворених з козацьких. Однак, згадок про такі пам'ятки залишилося небагато. Про одну таку рідку корогву оповідає письменник О. Луговий у творі «Чорні хмари із за Прип'яті» (вид. Канада). Це — історична корогва 17-го Чернігівського гусарського полку, перед тим — Чернігівського козацького комонного полку. Описано корогву так: «на малиновому шовковому тлі золотом вишитий образ Архистратига Михайла, покровителя козацтва, на одному боці; на другому по ясносиньому шовку вишите сходяче сонце; по краях написи великими стародавніми слов'янськими письменами».

Лише на території Кубані жевріли ще залишки Запоріжжя під виглядом нового царського Війська Чорноморського, що зберігало до певної міри давні січові традиції і на основі їх творило нові свої клейноди. Від того часу у Військовому Музеї у Катеринодарі залишилися серед збірок кубанських цінностей і корогви, прапори й значки куренів, переважна більшість яких несе на собі також малинові, червоні й темночервоні барви.

Була ще, правда, на початку XIX ст., під час боротьби Росії з Наполеоном, спроба відновити до якоїсь міри ніби самобутнє військо українське територіальне. Організовано дивізію з чотирьох кінних малоросійських полків із своєю власною українською командою, уніформами тощо. У скупому описі тих полків згадано побіжно і про корогву одного з тих полків, але так неясно, що годі собі уявити її справжній вигляд. З кінцем вітчизняної російської війни ті полки скасовано.

Таке тимчасове українське ерзац-військо творилось було і на території Австрії в 1848 р. під час мадярського повстання. Для боротьби проти мадярів, що робили наскоки на українське Закарпаття, там де на місці з дозволу австрійської влади постали самодіяльні військові формуції — Народня Гвардія Самооборони і Батальйон Русь-

ких Гірських Стрільців. Від того часу збереглися дві корогви — Бережанської й Яворівської сотень (опис і малюнки в Зап. Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові). Скільки можна судити з тих матеріалів, обидві корогви мають сині полотнища з нашитими на них жовтими фігурами левів. Отже, власне то було повторення у полотнищевій формі давнього красивого герба галицького. З погляду суто геральдичного (а не політичного) ці корогви можна назвати жовто-блакитними, так само як і згадані вже в подібних барвах корогви козацькі, що мали на синіх полотнищах золоті або жовті фігури й герби. Таким чином, у різних історичних віддалених від себе пунктах України цілком самостійно з'явилися корогви в однакових жовто-блакитних барвах, що стали пізніш особливо популярні.

Справжня українська національна військова організація з певними ознаками самобутності в умовах чужої державної влади постала 1914 р. в Галичині, за першої світової війни. Був це легіон Українських Січових Стрільців у складі австрійської армії. Українським Січовим Стрільцям, званим УСС, пощастило спорудити і свою власну корогву, цілком відмінну від цісарських австрійських корогв і штандартів та надати їй виразних прикмет чисто національного характеру. Корогва УСС мала сине, облямоване розкішним орнаментом загальне полотнище, на якому, з одного боку, в малиновому тлі красувався срібний Київський Архистратиг Михайло, що держить синій щит з золотим галицьким левом, а з другого боку слов'янські ініціали УСС.

Крім цієї іменної бойової корогви, в легіоні УСС масово ще уживали й краєвого галицького жовто-блакитного прапора, якого дуже часто і демонстративно застосовували менші формації легіону — курені, сотні, штабові служби, обоз тощо. Такий жовто-блакитний прапор, з жовтою барвою вгорі і з блакитною внизу, як проречиста пам'ятка залишився в цікавому малюнку маляра УСС Куриласа на одній січово-стрілецькій листівці із серії «Во війна війною», репродукованій пізніше в журналі «Червона Калина» — Львів, 1918 р., стор. 48. Також стрічаємо ілюстрації в «Історії Січових Стрільців» О. Думіна з жовто-блакитними прапорами.

Це ось вперше в історії українського війська власна військова частина свідомо вжила поруч з бойовою своєю короговою демонстративного прапора в тих барвах, що уже і в той час по всій Україні вважалися за національні, а незабаром, з проголошенням самостійної України стали барвами державними.

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА

В добу ж боротьби України за державну незалежність від 1917 р. по 1921 рік знову відродилося й ожило на ґрунті довгих історичних традицій рідне українське військо, яке своєю непохитністю й запеклістю та героїзмом у змаганнях за волю України вкрило себе невмирущою славою.

Українське військо доби Визвольної Боротьби уживало багато полотнищевих знаків-прапорів і корогв. Прапорів уживалося від самого початку української революції по всіх військових частинах у жовтих і блакитних барвах на ознаку їхньої національної і державної приналежності. Децю пізніше в тих же національних барвах стали будуватись і корогви з фігурами й написами. Треба визнати, що національні кольори на наших військових прапорах уживалися не однаково, а в хаотичному порядку, себто деякі частини споруджували прапори жовто-блакитні, а інші, навпаки, блакитно-жовті. Хоч, цю правду, в тому часі всі ті прапори, правильні й неправильні, називалися однаково «жовто-блакитні», але по суті мало хто знав, як національних барв належало застосовувати. Хоч Українська Центральна Рада законом 22 березня 1918 р. й ухвалила державний герб і прапор Української Народньої Республіки, проте, як саме, коли і при яких обставинах уживати тих важливих знаків, ніяких директив не дала. Через те кожний уживав дер-

жавного гербу, а особливо прапора, де хотів і як хотів. А це й викликало хаос.

Звичайно, означування порядку національних барв у прапорі брав на себе або сам командир частини з власного погляду і розуміння, або вирішував це питання джура чи якийсь підстаршина, якому доручалося спорудити або вивісити прапор. При цьому виконавці найбільш послуговувалися дуже тоді популярною в масах наївною т. зв. «народною» і «природною» символікою, яка підказувала будувати прапори блакитно-жовті, себто такі, в полотнищах яких блакитна барва була нагорі, а жовта внизу на тій ніби підставі, що національний наш прапор відзеркалює краєвид України: блакитне (сине) небо і золоті лани пшениці. Тим то пояснюється, що наряду з прапорами жовто-блакитними, що будувалися за своєю справжньою назвою, постала велика кількість прапорів відворотних — блакитно-жовтих, які утворилися за тією незграбною «небесно-пшеничною» символікою.

На початку української революції у війську переважали ще прапори жовто-блакитні, а під кінець Визвольної Боротьби, особливо по Гетьманові, а за ним і Директорії, витиснули їх з ужитку прапори синьо-жовті, що утрималися подекуди в чистому вигляді або перетворилися у корогви аж до кінця боротьби — 1920 р. Через те пам'ять про блакитно-жовті полотнищеві наші знаки залишилася довша і певніша, а також їх більше позосталося і в натурі по різних сховищах та музеях, як музей Визвольної Боротьби у Празі, музей-архів також у Празі, бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі і т. п.

Особливо характеристичні були творені вже в 1920 р. курінні і бригадні прапори-корогви, які на **блакитно-жовтому** тлі мали фігури тризубів і написи назв частини в кольорах по роду зброї: сині — піхота, жовті — кіннота, червоні — артилерія, чорні — технічні, малинові — штаби. Крім курінних прапорів-корогв було ще військово-ним наказом установлено і для сотень прапорці, що на блакитно-жовтих полотнищах з клиновим вирізом на кінці мали ближче до держака прямовісні смуги також в кольорах по роду зброї і за числом сотень у курні — 1, 2, 3. Повністю цю оригінальну систему полотнищевих відзнак застосував у себе Технічний курінь 6-ої Січової Стрелецької Дивізії. Зразок же такого блакитно-жовтого прапора з червоним тризубом на схрещених гарматних дулах і написом «6-та артилерійська бригада» знаходився ще до 1945 р. в музеї Визвольної Боротьби України у Празі.

Але збереглися також деякі подібні прапори-корогви і в барвах жовто-блакитних чи то у спогадах про них. Так жовто-блакитний прапор з чорним тризубом на жовтому тлі посередині з чільного боку і таким же написом назви частини з боку відворотного посідав ще від 1917 р. «Перший Запорозький ім. Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків», як про це свідчить сам кол. командир того полку пізніший генерал В. Петрів. Подібний прапор лише з чорними тризубами на жовтому полотнищі при держаку мав кінний полк 4-ої Київської дивізії. Жовто-блакитну корогву з золотим тризубом з одного боку і з образом Божої Матері-Оранти та св. Архистратига Михайла з другого боку мав ще з 1917 р. і другий, один з найстарших, полк ім. Кармелюка. Ця корогва в децю обсмиканому вигляді переходується у збірках «Українсько-го Воєнно-Історичного Т-ва» (Тепер у Торонто, Канада).

Поза прапорами і корогвами в національних барвах уживало в достатній мірі українське новітнє військо доби Визвольної Боротьби і корогв інших, в інших барвах, так як і давнє козацтво. Передовсім варто згадати прапори, зроблені в давній традиційній запорозькій малиновій (бурячкової) барві. Це в першому ряді прекрасна високомистецька малинова корогва найстаршого в новітньому українському війську славного Богданівського полку. Цю корогву з портретом гетьмана Богдана Хмельницького на чільному боці і з написом на другому — «Знамено першого українського козацького полку» вишили шовком у 1917 році черниці Флорівського монастиря в

Кисві, а подарував Військовий Клуб ім. П. Полуботка. Ще малинові корогви однакового типу мали Третя Залізна і Шоста Січова стрілецькі дивізії. Полотнища корогв темно-малинового кольору; у блакитному накутнику при держаку золотий тризуб з обох боків; написи золоті: назва дивізії, «УНР» і «За визволення України». Корогва 3-ої Залізної дивізії переховувалась в бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі, а 6-ої Січової дивізії, мабуть, в Українському Національному Музеї у Львові.

Білу едвобну (шовкову), також прекрасну, мистецьки опрацьовану корогву посідав Дорошенківський полк, теж одної з найстарших наших частин — Синьої дивізії, що формувалась в Німеччині. На полотнищі корогви з одного боку виhaftувано образ Вожої Матері Покрови в пурпурних ризах з омофором в руках. Напис над головою півколом по-слов'янськи: «Избавлю і покрию люди моя». На другому боці корогви давні запорозькі геральдичні знаки — хрест в оточенні небесних світил. По краях корогви напис «Знамено першого січового гетьмана Петра Дорошенка полку 1918 року». Переховується корогва в Українському Воєнно-Історичному Т-ві (Торонто, Канада).

Жовтими корогвами пишалися: полк кінних запорожців і перший кінний запорозький полк ім. Максима Залізняка. Знамено кінних запорожців невелике, має лише з одного боку виображення чорного хреста на схрещених кістках, і над ним півколом чорний напис: «На смерть за Україну». Зберігається в Укр. Воєнно-Історичному Т-ві (Канада). Полк ім. М. Залізняка мав звичайне жовте полотнище з написом імені полку. (Репродуковано з фото у військовому журналі «За Державність», Варшава).

Перша Запорозька дивізія мала бойову корогву світло-синього шовку, протканого легким візерунком з золотої нитки. З обох боків полотнища нашито золотий великий тризуб. Корогву подарувала дивізії Українська Громада в Туреччині.

Оригінальну, з подвійним червоно-синім полотнищем корогву мала Спільна Юнацька школа. На чільному червоному полотнищі виображено, правда, за московським зразком київського герба — срібного Архистратига Михайла з мечем і щитом у блакитному полі геральдичного щита, а із зворотнього боку — у золотому колі козацький герб — «лицар» у червоному одягу з мушкетом і срібний напис «Український Запорізький полк». Спорудив цю корогву в 1917 р. українізований запасний полк у Москві і хтось із того полка (правдоподібно полк. Арсен Чернявський, автор проекту корогви) доніс її на Україну. Пізніше корогвою цією користувався 4-й полк Січових Стрільців, який залишив своє ім'я на білих стрічках при корогві. Нарешті, корогва стала власністю Спільної Юнацької школи. На цю корогву разом з юнаками присягав І-й рекрутовий полк і вся залага Кам'янця-Подільського в 1919 р. Зберігалася корогва в «Укр. Музею-Архіві», пізнішому «Укр. Історичн. Кабінеті при (чеському) Міністерстві Закордонних Справ» у Празі до 1945 р. Все це прапори і корогви наземних частин Армії Української Народної Республіки знаменної доби визвольної боротьби України, на яких спочила слава безприкладного героїчного змагу за державність. Ці історичні святості, як свідки великих трудів і кривавих жертв боротьби за найвищі цінності людства — волю рідного народу — є дорогі для кожного українця-патріота, що клонить у пошані голову перед величним минулим.

МОРСЬКІ ПРАПОРИ

Із морських українських прапорів відомі: перший запроєктований Морською Радою й ухвалений законом Ради 18-го січня 1918 року жовто-синій з золотим тризубом на нижньому синьому полі. (Описано докладно прапор в «Ілюстрованій Історії України 1917-1923 рр.» Д. Дорошенка, вид. Ужгород). Другий морський прапор створено було за часів Гетьманату в 1918 р. по малюнку, затверджену гетьманом. Прапор являв біле полотнище, розчехтване грецьким синім хрестом з білим левом; у накутнику на тлі синьо-жовтих барв золотий тризуб. (Пра-

пор докладно описав і ствердив малюнком капітан С. Шрамченко в журналі «За Державність» Варшава, збірн. — 2 і 5).

Крім морського прапора воєнної флотії, гетьман затвердив також і військово-корабельний вимпел, що на білому довгому з клиновим вирізом на кінці полотнищу мав при держаку синій грецький хрест. На жаль, ці морські наші знаки, усталені за часів Гетьманату, не несуть на собі виразних прикмет суто національного українського витвору, а в основному є простим наслідуванням, або навіть малою не перелицюванням морського воєнного прапора і вимпелу кол. Російської держави. Бо і російський морський прапор та вимпел були також білі з синіми ж хрестами. Різниця між ними і морськими відзнаками України полягала лише в геральдичному характері хрестів. На полотнищах російських хрести були скісні «Андріївські», а на українських просторах «грецькі». Лише ось, в накутнику українського морського прапора додано золотого тризуба на тлі національних барв.

ЕМІГРАЦІЯ

Українські військові прапори і корогви творилися подекуди і на еміграції по першій світовій війні, передовсім у Польщі, де більшість нашого інтернованого в 1920 р. вояцтва з бігом часу об'єднувалася в різних військових організаціях, переважно в «Товариствах вояків армії УНР». Деякі філії мали свої, звичайно шаблонні прапори чи корогви у блакитно-жовтих барвах з написами назви організації й місця її осідку. Поза Польщею такі прапори посідали ті ж вояцькі товариства у Франції, Чехії, Румунії.

Але траплялися у вояцьких українських організаціях корогви оригінальні, як на приклад, корогва Українських Інвалідів у таборі інтернованих у Каліші (Польща). Ця гарна корогва несла на собі з одного боку образ св. Архистратига Михайла, опікуна інвалідів, а з другого боку козацького хреста. Перша ж дружина лицарів Хреста Симона Петлюри в Познані побудувала собі штандарт — чорне з темно-синім скісним широкораменним, золотим лемованим хрестом полотнище, на якому уміщено з одного боку посередині золотий тризуб, а з другого боку — орден-хрест С. Петлюри. Написи срібні козацькою в'яззю: «За Волю України» і роки «1917-1921» з чільного боку і назва дружини та «Позен 1942» з другого. Штандарт переховується в Укр. Воєнно-Історичному Товаристві (Канада).

По другій світовій війні «Союз Українських Ветеранів» виробив загальний зразок корогви організації, що її в різних кольорах полотнищ (червоні, сині, зелені, чорні) відтворили у різних місцях філії Союзу. На полотнищах тих корогв з одного боку виображено золотий тризуб на блакитному щиті, що його підтримують щитодержці: срібний Архистратиг Михайло і золотий лев, а з другого боку уміщено відзнаку СУВ: чорний головчаний хрест з державним гербом (тризуб) у перехресті, положений на схрещенні меча.

Тут схарактеризовано невелику частину наших новітніх військових реліквій, які почастило зберегти в натурі, або, бодай, десь по писемних згадках про них коротко дослідити.

Вже виїшла у продаж і можна її купити у всіх українських книгарнях і в Адміністрації «Вістей» книжку «Спогади фронтовика» автора Євгена Загачевського під назвою:

«ЛЬВІВСЬКА БРАТІЯ»

Повість пережитого

Видання Б-ва кол. вояків 1 УД УНА. Обгортка: М. Левицького, передмова Юрія Тиса Крохмалюка. Сторін 200, ціна 2,50 дол.

Читайте й поширюйте «Сурмач» орган Об'єднання Бувших Вояків Українців у Великобританії!